

مساجد و مزارات منسوب به محمد حنفیه در آذربایجان

احمد خامه‌یار^۱

ابوالقاسم محمد بن امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب (ع)، در دوره خلافت خلیفه دوم در مدینه منوره به دنیا آمد. مادر وی، خولۀ حنفیه دختر جعفر بن قیس بود و او با انتساب به مادرش، به نام «محمد بن حنفیه» یا محمد حنفیه شناخته می‌شود.^۲ از رسول خدا (ص) روایت شده است که از جمع کردن بین نام و کنیه خود نهی فرمودند، اما به امام علی (ع) اجازه دادند که برای فرزندشان محمد، اسم و کنیه ایشان را جمع کند. او در جنگ‌های امام (ع) شرکت داشت و در جریان جنگ جمل، امام (ع) پرچم لشکر خود را به دست وی سپرد.^۳ در زمان امام زین‌العابدین (ع)، گروهی از شیعیان به امامت محمد حنفیه پس از امام حسین (ع) اعتقاد یافتند و در حق وی چنین قائل شدند که او نمرده است، بلکه زنده و در کوه «رضوی» (در اطراف مدینه) به سر می‌برد. این گروه در تاریخ به فرقه «کیسانیه» شهرت یافتند.

محمد حنفیه به قول مشهور در سال ۸۱ هـ ق در مدینه منوره درگذشت و در قبرستان بقیع به خاک سپرده شد.^۴ البته اقوال دیگری نیز درباره محل وفات وی وجود دارد. از جمله نقل شده که او از ابن زبیر به شهر طائف فرار کرد و در آنجا وفات یافت؛ نیز گفته‌اند در شهر «ایله» (بندر عقبه امروزی در جنوب غربی اردن) درگذشت،^۵ اما روایت وفات وی در مدینه مشهور و معتبرتر است.

۱. کارشناس ارشد مطالعات اسلامی.

۲. ابن خلکان، *وفیات الاعیان*، ج ۴، صص ۱۶۹-۱۷۲؛ الزرکلی، *خیرالدین، الاعلام*، ج ۶، ص ۲۷۰.

۳. ابونصر بخاری، *سهل بن عبدالله، سر الانساب العلویه*، ص ۲۴۷-۲۴۸.

۴. *سر الانساب العلویه*، ص ۲۴۷.

۵. ر.ک: *وفیات الاعیان*، ج ۴، ص ۱۶۹-۱۷۲.

باور حضور محمد حنفیه در آذربایجان

میان اهالی آذربایجان، لااقل از سده دهم هجری، باوری وجود داشته است مبنی بر اینکه محمد حنفیه در زمان خلفای راشدین همراه لشکر اسلام در این سرزمین حضور یافته و در فتوحات آذربایجان شرکت کرده است. بر مبنای همین باور، چندین مسجد و زیارتگاه در این منطقه به وی منسوب است. در منابع تاریخی و اسلامی معتبر و دست اول، اشاره‌ای به حضور محمد حنفیه در آذربایجان نشده است. شاید نخستین کسی که به موضوع شرکت محمد حنفیه در فتوحات آذربایجان اشاره کرده، حافظ حسین کربلائی (م ۹۸۸ هجری) صاحب کتاب *روضات الجنان و جنات الجنان* باشد. او در جایی که از مزار اسامه بن شریک - معروف به سپهسالار - در قلعه کوه سهند سخن می‌گوید، نوشته است که: «بعد از شهادت سپهسالار و تبع آن بزرگوار، نوبه دیگر که لشکر فرستاده‌اند، چنین می‌گویند که سرخیل آن لشکر محمد حنفیه و عبدالله عمر بوده، از این لشکر نیز بسیاری به درجه شهادت فائز گشته‌اند و به شهیدان دیگر ملحق شده‌اند. فاما این بار فتح میسر شده، ظهور اسلام و بروز احکام شریعت سید الانام - علیه الصلوة و السلام - در آن بلاد شایع و ساطع شده، هنوز از مساجدی که منسوب به عبدالله عمر است در آن بلاد و قری (اثر و آثار هست)»^۱.

از این نوشته برمی‌آید که بر اساس این باور که عبدالله فرزند عمر بن خطاب (خلیفه دوم) در جریان فتوحات اسلامی شرکت داشته، در آذربایجان مساجدی منسوب به وی، لااقل تا نیمه دوم سده دهم هجری وجود داشته است، اما نویسنده مزبور به وجود مساجدی منسوب به محمد حنفیه در این منطقه اشاره نکرده است. حال آنکه امروزه مساجد و مزارات متعددی منسوب به محمد حنفیه در این دیار وجود دارد، اما ظاهراً آثار چندانی از مساجد یا نقاط منسوب به عبدالله بن عمر باقی نمانده است.

یک قرن پس از حافظ حسین کربلائی، ملا محمد امین حشری تبریزی (سده ۱۱ هجری) در کتاب خود *روضه اطهار*، درباره محمد حنفیه و حضور وی در آذربایجان به تفصیل بیشتری سخن گفته است. او پس از اشاره به اینکه لشکر اسلام دو مرتبه برای فتح آذربایجان به این دیار آمده‌اند، نوشته است: «مرتبه ثانی که لشکر اسلام به قصد فتح این دیار می‌آیند، سرکرده ایشان عبدالله بن عمر بوده، به روایتی دیگر یکی از سرداران مرتبه ثانی حضرت امامزاده محمد حنفیه بوده است. از این لشکر نیز بسیار شهید شده‌اند. در اول شکست یافته‌اند و آخر از کفار دمار برآورده‌اند و فتح این ولایت نموده‌اند. گویند محمد حنفیه در اول و ثانی همراه بوده، در مرتبه ثانی اکثر فتوحات به دست وی روی داده است و هیچ کس را در این خلاف نیست»^۲. همو در جایی که از مزار عون علی (ع) و زید علی (ع) در قلعه کوه سرخاب سخن گفته، درباره این امامزادگان و حضور محمد حنفیه در فتوحات اسلامی، مطالبی را از کتابی به نام *تاریخ فتح آذربایجان* - که تا به امروز نشانی از آن یافت نشده - نقل کرده است. از جمله آنکه عون بن امام علی (ع) در مرتبه اول

۱. کربلائی تبریزی، حافظ حسین، *روضات الجنان و جنات الجنان*، ص ۲۴.

۲. حشری تبریزی، ملا محمد امین، *روضه اطهار*، ص ۲۱.

مساجد و مزارات منسوب به محمد حنفیه در آذربایجان / احمد خامه یار

فتح آذربایجان در لشکر اسامه بن شریک به شهادت رسید و سپس در مرتبه دوم حمله لشکر اسلام به آذربایجان، زید بن امام علی (ع) همراه محمد حنفیه و عبدالله بن عمر در این منطقه حضور یافتند. زید بن علی (ع) نیز در جریان این جنگ‌ها در حوالی دهخوارقان به شهادت رسید و محمد حنفیه جسد وی را به کوه سرخاب منتقل و نزد برادرش دفن کرد.

حشری تبریزی از همان کتاب نقل کرده است که در مرتبه دوم لشکرکشی مسلمانان به آذربایجان، عبدالله بن عمر «در زمان خلافت پدرش سردار لشکر اسلام بود و با سه برادر خود با حضرت محمد حنفیه و زید علی و غضنفر پسر خوانده حضرت امیرالمؤمنین و عبدالرحمان پسر ابی بکر با بیست و پنج هزار کس به آذربایجان آمدند. امامزاده محمد حنفیه و زید علی هر دو در جنگ به دست کفار گرفتار شدند و باز نجات یافتند، و باعث فتوحات، این دو قره‌العین ولی خدا بودند. مروی است که در این دیار حضرت محمد حنفیه از بس که غزا نمودند شصت و شش زخم نیزه و شمشیر بدان سرور بی‌نظیر رسید.»^۱

در دوره اخیر، سید محمدرضا طباطبایی تبریزی (زنده در ۱۳۰۰ق) در کتاب خود تاریخ اولاد الاطهار نیز مطالبی را شبیه نوشته‌های حشری و بلکه به صورت مفصل‌تر، از همان کتاب مجهول الهویه تاریخ فتح آذربایجان نقل کرده است^۲ و سپس صفحاتی چند از کتاب را به ذکر سرگذشت و احوال محمد حنفیه اختصاص داده و در پایان نوشته است: «چون که اکثر فتوح آذربایجان بلکه همه آنها به دست مبارک جناب محمد بن حنفیه فتح شده بود؛ چنان که مسجد آن بزرگوار در قریه زینجناب و ده لیوان و شادآباد و نهند و غیرها، از قری و حوالی دارالسلطنه تبریز - صانها الله عن الحوادث و التهریز - مشهور و معروف و شاهد بر اثبات این مدعی و مطلب است، فلهدذا بعضی از احوالات و مناقب آن جناب را استطراداً و تغلیباً ذکر نمودم.»^۳ اسرار علی‌شاه تبریزی (م حدود ۱۳۱۵ ق)، که به فاصله چهار سال از نویسنده قبلی کتاب دیگری را در مزارات تبریز و حومه به نام منظر الاولیاء تألیف نموده است، به موضوع حضور محمد حنفیه در آذربایجان از منظر انتقادی نگریسته و آن را کاملاً نادرست و عاری از صحت دانسته است. او پس از اشاره به اینکه کتاب حشری سقم و غلط تاریخی بسیاری دارد و نمی‌توان به آن اعتماد کرد، در رد ادعای فوق چنین نوشته است: «از قراری که مسلم است، تا بتول عذرا در حیات بود، زن دیگر به سید اوصیا حرام بود و وفات آن مخدره در سال یازدهم هجرت واقع گردیده و مادر جناب محمد حنفیه را هم در سال یازدهم از هجرت در زمان خلافت ابوبکر، خالد بن ولید در قتل و غارت قبیله؟ اسیر آورده، چنانچه در مجلدات امامت و تواریخ خلفاء، تفصیلاً مرقوم است. امیر - علیه السلام - او را به عقد خود در آورده، در سال سیزدهم وجود لازم‌الوجود جناب محمد از بطن آن مخدره تولید شده و هیچ شبهه‌ای هم در این نیست که فتح آذربایجان در سال بیست و دوم از هجرت شده، چنانچه خود حشری - علیه الرحمه - در احوالات حارث بن امیه تصریح سال

۱. روضه اطهار، ص ۱۷-۱۸.

۲. طباطبایی تبریزی، سید محمدرضا، تاریخ اولاد الاطهار، ص ۱۲-۱۳.

۳. تاریخ اولاد الاطهار، ص ۵۶.

فتح آذربایجان در بیست و دوم هجرت نموده، پس از این قرار که فاصله از سال سیزدهم که سال تولد جناب محمد حنفیه است الی سال بیست و دوم که سال فتح آذربایجان است، نه سال می‌شود. آیا چطور روا داریم که امیرالمؤمنین که آنی و ساعتی از ترویج شریعت غافل نبود، پسر نه ساله خود را که به ظاهر شریعت مکلف به جهاد نبود، امر به خلاف حکم نموده، روانه جهاد نماید. استجیر بالله!»^۱

در اینجا تنها به این نکته اشاره می‌شود که درباره سال ولادت محمد حنفیه اختلاف نظر وجود دارد و به قولی در سال ۱۶ و به قول دیگری در سال ۲۱ هجری به دنیا آمده است.

شایان ذکر است که میرزا علی آقا ثقة الاسلام شهید نیز موضوع حضور محمد حنفیه در آذربایجان را رد کرده و در کتاب خود تاریخ/مکنه شریف در این باره گفته است: «...و شهرت محمد حنفیه در صفحات آذربایجان که نسبت حضور در زمان فتح دهند و مساجدی چند به اسم آن جناب ذکر نمایند، از جمله مسجد قریه سپس ارونق و مسجد قریه بارنج نزدیکی شهر است، همه از مجهولات و به عقیده نگارنده از مختراعات کیسانیه است که آن حضرت را امام دانند».^۲

موضوع ارتباط پیدایش نقاط منسوب به محمد حنفیه در آذربایجان با فرقه کیسانیه، نیازمند بررسی تاریخ دقیق و مفصلی است که از حوصله نگارنده این سطور خارج است، اما به باور نگارنده، پیدایش باور مبنی بر حضور محمد حنفیه در فتوحات آذربایجان، در درجه نخست می‌تواند ناشی از تحولات عقیدتی و مذهبی مردم آذربایجان از دوره صفویه و گرایش آنان از تسنن به تشیع باشد که در نتیجه این تغییرات، برخی مساجد قدیمی و اماکن مذهبی خود را به شخصیت‌های مورد علاقه خود به ویژه محمد حنفیه نسبت داده‌اند. مؤید این موضوع، قول حافظ حسین کربلایی مبنی بر وجود مساجدی منسوب به عبدالله بن عمر در زمان وی است - که پیش‌تر نقل شد -، حال آنکه به وجود مساجدی منسوب به محمد حنفیه اشاره‌ای نکرده است.

کما اینکه در دو منبع جغرافیایی کهن‌تری که از تعدادی قبور و مزارات صحابه و عرفا در آذربایجان یاد کرده‌اند، یعنی الاشارات الی معرفة الزیارات تألیف علی بن ابی‌بکر هروی (م ۶۱۱ هجری) و نزهة القلوب تألیف حمدالله مستوفی (م بعد از ۷۴۰ هجری)، به هیچ یک از نقاط منسوب به محمد حنفیه در آذربایجان اشاره‌ای نشده است، در حالی که هر دو منبع - به عنوان مثال - از مزار معروف به «مجلس» محمد حنفیه در شهر قیصریه یاد کرده‌اند.^۳

شایان ذکر است که وجود مزارات منسوب به محمد حنفیه منحصر به آذربایجان نیست، بلکه در مناطق دیگری در ایران (از جمله طالقان، قزوین، دامغان، جزیره خارک و ...) و حتی در برخی کشورهای دیگر

۱. اسرارعلی شاه تبریزی، محمد کاظم بن محمد، منظر الاولیاء، ص ۴۳.

۲. مشکور، محمدجواد، تاریخ تبریز تا پایان قرن نهم هجری، ص ۹۳۲ (به نقل از: تاریخ امکنه شریفه و رجال برجسته تبریز، تألیف میرزا علی آقا ثقة الاسلام تبریزی)..

۳. هروی، علی بن ابی‌بکر، الاشارات الی معرفة الزیارات، ص ۵۹؛ مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابوبکر، نزهة القلوب، ص ۹۸.

مساجد و مزارات منسوب به محمد حنفیه در آذربایجان / احمد خامه یار

(نظیر سوریه، مصر، افغانستان و ...) نیز زیارتگاه‌هایی منسوب به نام‌برده وجود داشته یا دارد که این موضوع نشان‌دهنده محبوبیت شخصیت وی میان ملل مختلف اسلامی بوده است.

مساجد منسوب به محمد حنفیه در آذربایجان

در تعدادی از روستاهای آذربایجان (به ویژه استان آذربایجان شرقی) مساجدی منسوب به محمد حنفیه وجود دارد که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۱. مسجد حنفیه روستای گوراوان (شهرستان عجب‌شیر)

این مسجد در روستای گوراوان در شهرستان عجب‌شیر واقع است و مسجد اصلی روستا به شمار می‌آید. قدمت اولیه آن احتمالاً به دوره ایلخانی بازمی‌گردد و از بنای اولیه آن دو ستون آجری باقی مانده و نیز کتیبه‌ای به تاریخ ۷۹۴ قمری که در بازسازی مسجد در گوشه شمال شرقی آن نصب شده است. در اواخر دوره قاجار، تغییراتی در مسجد صورت گرفته است.^۱

۲. مسجد محمد حنفیه شهر سیس (شهرستان شبستر)

این مسجد در مرکز شهر سیس - واقع در ۱۴ کیلومتری شبستر - قرار دارد و به عنوان مسجد جامع این شهر محسوب می‌گردد. بنای آجری و گنبدداری است که مناره بلند و ایوانی با ستون‌های چوبی دارد. بنای کنونی مسجد به آثار دوره صفوی و بعد از آن می‌ماند، اما در ضمن تعمیرات دوره اخیر، کتیبه‌ای کشف گردید که تاریخ بنای آن را سال ۸۵۱ قمری نشان می‌دهد.^۲ به هر حال، بر اساس باور اهالی، بنای نخستین مسجد به امر محمد حنفیه ساخته شده است.

۳. مسجد محمد حنیفه در روستای کجاباد تبریز

این مسجد در روستای کجاباد در فاصله ۲ کیلومتری غرب شهر تبریز واقع است. به باور اهالی روستا، این مسجد به دست محمد حنفیه بنا شده، اما در دوره اخیر از سال ۱۳۵۶ به بعد توسعه یافته و بازسازی شده است. بنای قبلی آن از خشت خام، چوب و کاه‌گل بوده، اما بنای جدید آن از آجر، آهن و سیمان است و مناره‌ای نیمه‌کاره دارد. بنا به گفته اهالی، قبلاً یک قبر در محل مسجد وجود داشته، اما در بازسازی بنا از بین رفته است. سنگ قرمز رنگی به شکل قوچ نیز در مسجد وجود داشته که در حدود ۲۰ سال پیش به سرقت رفته است. سنگ دیگری نیز حاوی قدمگاه یکی از معصومین (ع) در مسجد وجود داشته که از سرنوشت آن اطلاعی در دست نیست.^۳

۴. مسجد محمد حنیفه در روستای زین‌جناب تبریز

این مسجد در روستای زین‌جناب در ۳۳ کیلومتری شهر تبریز قرار دارد. به باور اهالی روستا، محل مسجد

۱. عمرانی، بهروز و اسمعیلی سنگری، حسین، مساجد تاریخی آذربایجان شرقی، ص ۱۸۸.

۲. مساجد تاریخی آذربایجان شرقی، ص ۱۸۴.

۳. برای آگاهی از جزئیات بیشتر درباره این مسجد، ر.ک: شماری از زیارتگاه‌های استان آذربایجان شرقی، ص ۱۵۲-۱۵۳ (تحت عنوان «بقعه محمد حنیفه»).

در گذشته چمنزار و نیزاری بوده که محمد حنفیه در هنگام نبرد اسب خود را به آنجا می‌بست و با مخالفان خود در سردرود می‌جنگید. بنای مسجد در سابق از خشت خام و سنگ و گل و چوب بوده، اما در سال ۱۳۸۸ به شیوه معماری اسلامی بازسازی شده است. داخل مسجد یک منبر سنگی قدیمی، حاوی نقوش کنده‌کاری شده و آیات قرآنی و در طرفین منبر، دو ستون سنگی وجود دارد.^۱ در گذشته کنار منبر، صندوق چوبی مستطیلی وجود داشته که داخل آن، قسمت بالایی طوقی را می‌گذاشتند که گویا علم و پرچم محمد حنفیه بوده که از هشتصد سال قبل وجود داشته است. این علم حدود صد سال پیش توسط سارقان دزدیده شده و امروزه محل آن مشخص نیست.^۲

۵. مسجد القلندیس سردرود

این مسجد در محله القلندیس (در اصل «آلان‌دز») شهر سردرود واقع است. در گذشته به نام مسجد حنفی یا محمد حنفیه شهرت داشته، اما در سال‌های اخیر به مسجد حضرت علی (ع) نامگذاری شده است. وجود کتیبه‌ای متعلق به قرن هشتم هجری و نیز سنگ قبری به تاریخ ۸۴۰ قمری، نشان از قدمت تاریخی آن دارد، اما در دوره اخیر چند بار از جمله در سال ۱۳۴۰ و سپس ۱۳۷۷ شمسی بازسازی شده و بنای اولیه آن دستخوش تغییر گردیده است.^۳

زیارتگاه‌های منسوب به محمد حنفیه در آذربایجان

در منطقه آذربایجان، لااقل دو بقعه منسوب به محمد حنفیه به شرح زیر وجود دارد:

۱. بقعه محمد بن حنفیه در روستای صومعه بالا (شهرستان میانه)

این بقعه در قبرستان تاریخی و متروکه روستای صومعه بالا (یوخارسوما) در بخش ترکمنچای شهرستان میانه واقع است. درباره بنای اولیه آن اطلاع دقیقی در دست نیست. تا پیش از سال ۱۳۴۰ شمسی، بنای بقعه از کاه‌گل و به ابعاد ۴×۳ متر بوده است. در سال ۱۳۷۸، بنای بقعه با مصالح جدید در ابعاد ۵×۵ متر بازسازی شد. مسجدی نیز به نام مسجد فاطمه زهرا (س) در ضلع جنوبی بقعه به ابعاد ۱۲×۸ متر ایجاد شد.

۱. بر اساس باور محلی، یک شب اهالی روستا از دور صدای «یا حسین یا حسین» می‌شنوند، ولی با نزدیک شدن به این محل، دیگر صدایی نمی‌آمده است. فردای آن شب، وقتی مردم به این مکان می‌آیند، ستون‌ها و منبر سنگی مشاهده می‌کنند که ناگهانی و در شب، در این مکان ظاهر شده بود. پس از آن، اهالی روستا، خانه‌ها و کلاً روستای خود را به این محل انتقال می‌دهند و اینجا را به زیارتگاه خود تبدیل می‌کنند. ر.ک: شماری از زیارتگاه‌های استان آذربایجان شرقی، ص ۶۲.

۲. برای آگاهی از جزئیات بیشتر درباره این مسجد، ر.ک: شماری از زیارتگاه‌های استان آذربایجان شرقی، ص ۱۵۴-۱۵۷ (تحت عنوان «بقعه محمد حنفیه»).

۳. <http://mesardroud.ir/alqlnds.html> (پایگاه اینترنتی مسجد امامزاده سردرود).

مساجد و مزارات منسوب به محمد حنفيه در آذربايجان / احمد خامه يار

در وسط اتاق بقره، صندوق فلزی سبز رنگی روی قبر قرار دارد.^۱

۲. مزار شاه محمد حنفيه در کنار جاده خوی - سلماس

این مزار در حدود ۱۳ کیلومتری روستای «شعبانلو» (از توابع دهستان رها)، در کنار جاده خوی - سلماس قرار دارد. ساختمان آن شامل یک دهلیز و اتاق بزرگی است و در مورد قدمت و سابقه تاریخی آن اطلاعاتی در دست نیست. الوانساز خویی درباره این بقره نوشته است: «داخل اتاق یک سنگ فسیلی بزرگی قرار دارد که در اثر گذشت زمان قسمت‌های بیشتری از این سنگ شکسته و از بین رفته است. در قسمت غربی سنگ مذکور سوراخی به قطر ۳۰ سانتی‌متر وجود داشته و مردم معتقد بودند که اگر مریضی با خلوص نیت از این سوراخ رد شود، بیماری‌اش کاهش یافته یا بهتر می‌شود. اما در چند سال گذشته اطراف سنگ یاد شده توسط عده‌ای کنده شده و سوراخ مذکور، شکسته شده است.»^۲

علاوه بر دو زیارتگاه فوق، نقاط دیگری نیز در آذربايجان به محمد حنفيه منسوب است که از آن میان می‌توان به چشمه محمد حنفيه معروف به «الاندیز چشمه‌سی» واقع در محله القلندیس سردرود^۳ و نیز کوه حنفيه (به ارتفاع ۲۴۰۲ متر) در محدوده دهستان قبله‌داغی آذرشهر در ۴۷ کیلومتری جنوب غربی تبریز^۴ اشاره کرد.

منابع:

۱. ابن خَلَّکان، احمد بن محمد، *وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان*، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی‌تا.
۲. ابونصر بخاری، سهل بن عبدالله، *سر الانساب العلویه*، [ضمن: *معالم انساب الطالبیین*]، تألیف عبدالجواد الکلیدار آل طعمه [تحقیق سلمان هادی آل طعمه، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۲۰۰۱ م.
۳. اسرارعلی شاه تبریزی، محمد کاظم بن محمد، *منظر الاولیاء (در مزارات تبریز و حومه)*، تصحیح میر هاشم محدث، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ ۱، ۱۳۸۸.
۴. الوانساز خویی، محمد، *مزارات خوی*، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ ۱، ۱۳۸۹.
۵. حشری تبریزی، ملا محمد امین، *روضه اطهار (مزارات متبرکه و محلات قدیمی تبریز و توابع)*، تصحیح عزیز دولت‌آبادی، تبریز، ستوده، چاپ ۱، ۱۳۷۱.
۶. الزرکلی، خیرالدین، *الاعلام، بیروت، دارالعلم للملایین*، چاپ ۱۵، ۲۰۰۲ م.
۷. طباطبائی تبریزی، سید محمدرضا بن سید محمدصادق، *تاریخ اولاد الاطهار*، تصحیح محمد الوانساز

۱. برای اطلاع بیشتر درباره این بقره، ر.ک: شماری از زیارتگاه‌های استان آذربايجان شرقی، ص ۱۰۱-۱۰۲.

۲. الوانساز خویی، محمد، *مزارات خوی*، ص ۱۰۵.

۳. <http://mesardroud.ir/alqlnds.html> (پایگاه اینترنتی مسجد امامزاده سردرود).

۴. فرهنگ جغرافیایی کوه‌های کشور، ج ۱، ص ۲۷.

مساجد و مزارات منسوب به محمد حنفیه در آذربایجان / احمد خامه‌یار

- خوبی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، چاپ ۱، ۱۳۸۹.
۸. عمرانی، بهروز و اسمعیلی سنگری، حسین، مساجد تاریخی آذربایجان شرقی، تبریز: ستوده و سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، چاپ ۱، ۱۳۸۶.
۹. کربلانی تبریزی، حافظ حسین، *روضات الجنان و جنات الجنان*، تصحیح جعفر سلطان‌القرائی، به اهتمام: محمد امین سلطان‌القرائی، تبریز، انتشارات ستوده، چاپ ۱، ۱۳۸۳.
۱۰. مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابوبکر، *نزهة القلوب*، تصحیح گای لیسترانج، تهران، دنیای کتاب، چاپ ۱، ۱۳۶۲.
۱۱. هروی، علی بن ابی‌بکر، *الاشارات الی معرفة الزیارات*، تحقیق جانین سوردیل - طومین، دمشق، المعهد الفرنسي، چاپ ۱، ۱۹۵۳ م.
۱۲. شماری از زیارتگاه‌های استان آذربایجان شرقی، پژوهش گروهی بنیاد ایران‌شناسی، تهران، بنیاد ایران‌شناسی، چاپ ۱، ۱۳۸۹.
۱۳. فرهنگ جغرافیایی کوه‌های کشور، سازمان جغرافیایی وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، چاپ ۲، ۱۳۸۱.
۱۴. پایگاه اینترنتی مسجد امامزاده سردرود به آدرس: <http://mesardroud.ir>